

K PRŮBĚHU CUKERNÍ KRIZE VE 30. LETECH 20. STOLETÍ V ČESKÝCH ZEMÍCH

FRANTIŠEK ČAPKA

Since 30's of the 19th century food industry along with sugar industry started to occupy an important position in the industrial structure in the Czech countries

Key words: First Czechoslovak Republic, 1930st, the Sugar Crisis

Od 30. let 19. století postupně zaujímal v průmyslové struktuře českých zemí významné místo potravinářský průmysl v čele s cukrovarnictvím. Vyplynulo to z relativně opožděného a pomalejšího sociálně ekonomického vývoje českých zemí, začleněných do značně nevyrovnaného a různorodého ekonomického celku, představovaného mnohonárodnostní habsburskou monarchií. Následující druhá polovina 19. století pak dotvářela vcelku nevhodnou strukturu průmyslové výroby s převahou lehkého spotřebního průmyslu, zaměřeného především na vývoz. Spolu s průmyslem textilním a sklářským se stávalo cukrovarnictví nejvýznamnějším vývozním artiklem. V rámci vývoje potravinářského průmyslu a pozdějšího zemědělskoprámyslového komplexu zaujímalo klíčové postavení, ovlivňující nejen vývoj zemědělství jako takového, ale i provázaně blízké obory jako strojírenství, těžbu uhlí, dopravní strukturu nebo i bankovníctví.¹

Cukrovarnictví v českých zemích se stávalo od 60. a 70. let 19. století ekonomickou základem pro nastupující českou drobnou podnikatelskou vrstvu, která se snažila prosadit proti daleko silnější německé průmyslové i bankovní konkurenci. V českých zemích vznikla hustá síť cukrovarů s menší výrobní kapacitou. Tyto závody byly zpočátku na dobré úrovni jak po stránce technické, tak využívaly i moderní technologii; postupně se však ukázalo, že nedisponují dostatečnými finančními prostředky na modernizaci strojového parku, potřebnou racionalizaci a koncentrací výroby. Narůstající konkurenční boj při nákupu řepy spolu se vzrůstem výrobních nákladů u jejich pěstitelů bezprostředně ovlivňoval i zahraničně obchodní vztahy. Prudký růst českého řepného cukrovarnictví v závěrečné fázi procesu průmyslové revoluce nutně znamenal při velice nízké a pomalu se zvětšující tuzemské spotřebě zesílení jeho celkové orientace na vývoz a prohloubení jejího sepětí se světovým cukerním trhem.

Další rozvoj a prosperita cukrovarnictví v českých zemích, kde bylo na počátku 60. let 19. století soustředěno 81 % celkové kapacity cukrovarů celé monarchie a o deset let později již 89 %, byly při nízké spotřebě cukru v Rakousko-Uhersku (ročně činila průměrně 2,5 kg na 1 obyvatele) existenčně závislé na velikosti vývozu do zahraničí. V roce 1873 se z monarchie vyváželo 41 % z celkové výroby cukru, což řadilo Rakousko-Uhersko spolu s Německem a Francií ke třem největším výrobcům a vývozcům řepného cukru v Evropě. Procento vývozu se v dalších letech ještě zvyšovalo a v 80. letech dosáhlo téměř dvou třetin veškeré výroby. Český cukr se nejvíce vyvážel do Itálie, Švýcarska a na Balkán, později i do Velké Británie, která se postupně stala největším dovozcem cukru z českých zemí. Z tranzitního německého přístavu

¹ Podrobněji: DUDEK, F.: *Utváření základů zemědělskoprámyslového komplexu v procesu kapitalistické industrializace českých zemí*. In: *Hospodářské dějiny* 9, Praha 1982, s. 7–63. K počátkům cukrovarnictví v českých zemích též: PUCHERNA, J.: *Historický přehled vývoje cukrovarnictví v českých zemích*. In: *150 let cukrovarnického průmyslu na území ČSSR*. Praha 1981, s. 7–54. Studie se pokouší dalším výzkumem relativizovat či jinak blíže zpřesnit dané téma, které je i v níže citovaných pracích zmiňováno a přibliženo. Zvláště cennými se ukázaly práce Dudkovy a Lacinovy.

Hamburk odcházel český cukr také do zámoří a do skandinávských států, z jadranského Terstu pak do Turecka, na Blízký východ a do Afriky. Vázanost českého cukrovarnictví na světový trh vedla k přímé závislosti na všech budoucích ekonomických výkyvech a krizích ve světě.²

Pro české cukrovarnictví je od 70. let 19. století charakteristická značná rozdrobenost výroby do velkého počtu závodů; dokládá to údaj z roku 1870, kdy za jediný rok jich bylo vybudováno 38 a v následujících dvou letech dalších 40, takže k roku 1873 to bylo 235 cukrovarů, což představovalo vůbec nejvyšší číslo v historii českého cukrovarnictví. Tento rekordní počet vydržel pouze jediný rok, načež v dalších letech nastal postupný pokles.³ Do tohoto období spadá jednak první všeobecná cyklická hospodářská krize, která se v cukrovarnictví projevila v letech 1873–1875, a následně první velká světová cukerní krize z nadvýroby (1884–1888).⁴ Tíživá cukerní krize byla na konci 80. let překonána s pomocí státu (zákonem o dani z cukru z roku 1888), což vedlo k rozšíření vývozu a růstu domácí spotřeby, a také ke zlevnění dopravních poplatků na státních drahách a k výraznému poklesu cen cukrovky.

Po vydání nového daňového zákona došlo k přechodné cukrovarnické konjunktuře (1889–1890), která však byla brzy vystřídána částečnou krizí (1891). Nastalo období monopolizačních snah spojené s uzavíráním kartelových dohod o rozdělení surovinové základny. Řepaři od krize v 80. letech prostřednictvím hospodářských spolků, Zemědělské rady a vznikajících agrárních organizací požadovali placení řepy podle cukernatosti a s přihlédnutím k výši ceny cukru na trhu. Začali si zakládat zájmová sdružení, přičemž směřovali k založení ústřední řepářské organizace; k tomu došlo v roce 1902.⁵ Pěstování cukrovky přestávalo být jen výlučnou doménou velkostatkářů a začali se jím zabývat větší sedláci i střední rolníci; nejvíce cukrovky vyprodukovaly statky o výměře 20–100 ha. Především Čechy představovaly světovou pěstitelskou špičku, a to i co se týká vysoké cukernatosti řepy. Průměrným výnosem cukrovky 44,9 q/ha se řadily těsně za Německo, které výnosem 46,1 q/ha drželo primát.

Celkový vývoj českého cukrovarnictví do konce první světové války můžeme hodnotit jako konjunkturální. Na počátku 90. let 19. století činil podíl českých cukrovarů na světové výrobě řepného cukru kolem 20 %, od poloviny 90. let do konce první světové války došlo k mírnému poklesu (na průměr 15,7 %).⁶ Cukrovary se dostávaly stále více pod vliv vídeňských a praž-

² Zasloučeně vylíčen: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*. Praha 1985, s. 28 an.

³ POUR, I.: *Zemědělský průmysl*. In: Československá vlastivěda, díl VI. Praha 1930, s. 286.

⁴ Podrobněji: KRÍŽEK, J.: *Krize cukrovarnictví v českých zemích v 80. letech minulého století a její význam pro vzrůst rolnického hnutí*. In: Československý časopis historický, 1956, č. 2, s. 270–298; tamtéž, 1956, č. 4, s. 417–447; tamtéž, 1958, č. 1, s. 46–59. K další menší cukerní krizi došlo počátkem 20. století, kdy evidujeme první pokus o regulování mezinárodního cukerního trhu; v roce 1903 byla uzavřena tzv. bruselská konvence, v níž se účastníci dohody zavázali, že zruší vývozní prémie a stanovili zásady celní politiky.

⁵ Iniciativa k založení první řepářské organizace vzešla od Hospodářského družstva statkářů, velkostatkářů a nájemců v Praze; tato organizace svolala na únor 1902 poradu, na níž byl zvolen jedenáctičlenný výbor (členem se stal i Antonín Švehla). Pracovní výbor vydal výzvu k založení Ústřední jednoty řepařů pro Království české v Praze jako zájmového nepolitického spolku; ustavující valná hromada Jednoty se konala 8. května 1902 na pražském Žofíně. Od roku 1905 (1908) až do roku 1923 stál v čele Jednoty předseda agrární strany A. Švehla (od roku 1909), muž s vysokou popularitou mezi českými řepaři, po něm statkář F. Mašín. Jednota sdružovala v roce 1905 okolo 7 tisíc členů, v roce 1914 již 45 tisíc. Německé řepaře představoval Ústřední spolek německých řepařů v Čechách (Zentralvereinigung der deutschen Rübenbauer in Böhmen) a Severozápadočeská společnost pro prodej řepy v Mostě (Nordwestböhmischen Rübenverwertungsgenossenschaft in Brüx). Na Moravě působila od roku 1903 slabá Zemská družina řepářská v Markrabství moravském a teprve v roce 1912 zde byla (tak jako v Čechách) založena organizačně silná Ústřední jednota řepařů pro Markrabství moravské v Brně; německé řepaře na Moravě sdružoval Svaz německých řepařů pro Markrabství moravské v Brně (Verband der deutschen Rübenproduzenten für die Markgrafschaft Mähren in Brünn).

⁶ V posledním předválečném výrobním roce (1913/1914) pocházelo z českých zemí 95,3 % cukerní výroby celého Předlitavska; z toho z Čech 59,6 %, z Moravy 34,1 % a ze Slezska 1,6 %. Blíže: LACINA, V.: *K vývoji českého řepářství v letech 1920 až 1930*. In: Sociologie a historie zemědělství, 1973, s. 145.

ských obchodních bank, takže došlo k vytvoření silných cukerních koncernů v čele s bankami.⁷ Za první světové války přestalo být pěstování cukrové řepy výnosné, protože nedostatek potravin upřednostňoval obilniny a olejiny; pokles představoval zmenšení osevní plochy o více než jednu třetinu a také nižší výnosy.

Rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československé republiky přinesly nové změny v uspořádání cukrovarnictví, které stále zaujímal vedoucí pozici v potravinářském průmyslu. V celé ČSR se nacházelo 163 cukrovarů (88,6 %) z celkového počtu 184 řepných závodů v bývalé monarchii, přičemž na území českých zemí se nacházelo plných 99,4 % předlitavských cukrovarů, což počtem reprezentovalo 155 závodů. Nová politická situace nezměnila nic na značné závislosti českých cukrovarů na vývozu na světové trhy; vývoz představoval zhruba dvě třetiny vyrobeného cukru.⁸

Po počátečním pomalém návratu k předválečné úrovni, kdy v prvních poválečných letech (zhruba do roku 1922) přetrvávala obilnářská konjunktura, došlo do poloviny 20. let k obnově předchozí struktury české zemědělské výroby s vyspělým řepářstvím.⁹ Celkově můžeme hodnotit vývoj cukrovarnictví v českých zemích do poloviny 20. let sice jako konjunkturální s menším krizovým poklesem v letech 1921–1923, přičemž však zdaleka nedosahovalo předválečného podílu na světové produkci (od roku 1924 začala světová cukerní odbytová krize).¹⁰ Poválečné maximum výroby představovala kampaň z let 1925/1926, kdy činil podíl československých cukrovarů na této produkci zhruba 5,9 %. Vývoz na zahraniční trhy byl přesto stále vysoký, koncem 20. let činil průměrně 63 % vyrobeného cukru v republice; cukr nadále představoval hlavní exportní produkt našeho potravinářského průmyslu. Přitom od roku 1925 se v českém cukrovarnictví začala projevoval světová cukerní odbytová krize.

⁷ Blíže: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, c. d., s. 50–75.

⁸ Tamtéž, s. 76. Základní pohled na cukrovarnictví v Československu po roce 1918 (s určitými nepřesnostmi) přináší stať: VONDRÁK, J.: *Průmysl cukrovarnický*. In: *Československá vlastivěda*, díl IX. Praha 1929, s. 286–301. Ve studii LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928–1933*. In: *Sborník historický*, 1974, autor na s. 160 uvádí 175 cukrovarů v nové ČSR z celkových 201 cukrovarů v celé monarchii (tj. 86 %) a asi 80 % výrobní kapacity. K spolkovým cukrovarským organizacím po roce 1918 patřily: Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického (v roce 1919 se přeměnil ze Spolku pro průmysl cukrovarnický v Čechách); Moravskoslezský spolek cukrovarnický (1919); Spolek československých rafinerií cukru (1919). Zájmovými organizacemi byly: Společenstvo čl. cukrovarů, s. r. o. (1919); Svaz rolnických, společenstevních a hospodářských cukrovarů; Sdružení rolnických cukrovarů na Moravě (Olomouc, 1916); Moravskoslezský svaz živnostenských cukrovarů v Brně.

⁹ Podrobněji: LACINA, V.: *Krize čs. zemědělství 1928–1934*. In: *Práce oddělení novějších československých dějin ÚČSD ČSAV*, řada I, sv. 1. Praha 1974, s. 15–18; týž: *Řepařská oblast v českém zemědělství 1920 až 1930*. In: *Československý časopis historický*, 1972, č. 1, s. 10–38; týž: *Skupiny závodů a hlavní obory zemědělské výroby v české řepařské oblasti v letech 1920–1930*. In: *Sborník historický*, 1973, s. 143–193; týž: *K vývoji českého řepářství v letech 1920 až 1930*, c. d., s. 145–156. Též: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích*, c. d., s. 76 a n.; BRDLÍK, V.: *Rentabilní soutěž cukrovky a bramborů v řepařském obvodu*. Praha 1925. Zájmy pěstitelů řepy v ČSR hájila Československá jednota řepářů, která se zpočátku skládala z českého, slezského a slovenského zemského odboru. Na Moravě fungovala samostatná Ústřední jednota řepářů z předválečných let, teprve v květnu 1921 došlo k jejímu sloučení s tzv. celoříšským ústředím v Praze. V čele jednotné celostátní organizace stálo společné říšské předsednictvo: 5 členů bylo z Čech, 3 z Moravy, 1 ze Slezska a 2 ze Slovenska. Zemské jednoty si však udržely víceméně samostatné postavení. Jednota byla i nadále ovládána agrární stranou a sdružovala zhruba dvě třetiny pěstitelů cukrové řepy. V roce 1925 došlo k jejímu přejmenování na Ústřední jednotu řepářů československých – ÚJŘ. O rok později (1926) odešla z ÚJŘ malá část klerikálně orientovaných řepářů (zejména z Moravy) a založila si Sdružení řepářů. O vybudování vlastních organizací řepářů se pokoušeli i národní socialisté a sociální demokraté, avšak neúspěšně.

¹⁰ Situace v poválečném cukrovarnictví v Československu je detailně představena ve studii: DUDEK, F.: *Československý cukerní kartel a hospodářská politika agrární strany v letech 1918–1927*. In: *Československý časopis historický*, 1980, č. 6, s. 509–535.

Podobný vývoj můžeme zaznamenat v řepném cukrovarnictví u hlavních vývozců cukru v evropských zemích. Cukrovarnictví v Německu, Francii, Polsku a Maďarsku se nestačilo rychle vzpamatovat z hlubokého válečného hospodářského rozvratu; podobně ruský vývoz byl vyřazen revolucí a občanskou válkou. Z této situace maximálně těžili vývozci třtinového cukru z kubánské produkce. Vedle toho však řada evropských států, jako Rakousko, Itálie, Jugoslávie, Bulharsko, Rumunsko, Švédsko a Velká Británie, se postupně stávala výrobou cukru zcela soběstačnými, případně dovážely jen surovinu a tu zpracovávaly v domácích rafineriích. Některé z nich dokonce začaly cukr vyvážet. V polovině 20. let tak došlo k nasycení světového trhu s řepným cukrem a pokračoval pokles světových cen této komodity. Na zužující se volné evropské trhy začaly dokonce za dumpingové ceny proudit značné cukerní přebytky třtinového cukru z Kuby a především z Jávy. Přicházela léta světové cukerní krize, ohrožující zisky hlavních vývozců cukru. Hledaly se cesty k ozdravení cukerního trhu. Volání po tom, aby se světové cukerní krizi čelilo mezinárodní dohodou, se ozvalo již v roce 1925, a to ze strany evropských řepářů na jejich konferenci ve Varšavě. Znovu se podobné hlasy ozvaly o dva roky později na mezinárodní řepařské konferenci v Římě.¹¹

Cukerní krize, spočívající ve světové nadprodukcí cukru, se prohloubila v důsledku propuknutí světové hospodářské krize v říjnu 1929. Klesala světová spotřeba cukru, což při její rostoucí výrobě přinášelo zvětšující se zásoby cukru. Ceny cukru byly snižovány v důsledku dumpingových cen kubánské a zejména javanské třtinového cukru; výroba tohoto cukru se od roku 1925 zhruba zdvojnásobila. Současně se rokem 1928 zvětšila osevní plocha evropských pěstitelů cukrové řepy, a to zhruba o 200 tisíc hektarů, z toho nejvíce v Rusku (o 130 tisíc ha), v Německu (o 24 tisíc ha) a v Polsku (o 23 tisíc ha).¹² Vzniklá situace vyžadovala nová jednání o dohodě mezi hlavními vývozci cukru a o regulaci výroby cukru, zejména pak mezi evropskými producenty a zaoceánskými pěstiteli cukrové třtiny.¹³ Po ratifikaci mezinárodní cukerní dohody

¹¹ První takovou mezinárodní dohodovou akcí (s československou účastí) představovalo jednání zástupců kubánských, německých, polských a československých cukrovarníků na konci roku 1927 v Paříži (předcházely konference v Berlíně a v Praze). Někdy bývá označována podle vedoucího kubánské delegace plukovníka Tarafy jako tzv. Tarafova akce, při níž došlo k dohodě o redukci kubánské výroby a k omezení vývozu řepného cukru v kampani 1927/1928; ČSR se zavázala k redukci vývozu o 6 %. Problémem bylo, že jednání se zúčastnily státy, které představovaly jen zhruba 40 % světové produkce cukru, 60 % vývozců zůstalo „stranou“; především chyběla Jáva, která se stala koncem 20. let největším producentem třtinového cukru, když předstihla Kubu. V kampani 1928/1929 vyrobila Kuba 4,5 milionu tun třtinového cukru, kdežto Jáva 29,5 milionu tun tohoto cukru (dosaženo toho bylo vysokými průměrnými výnosy z 1 hektaru: kubánská produkce dosahovala 45 q, naopak na Jávě se z 1 ha získalo 160 q suroviny). Pro srovnání: celková evropská produkce cukru v této kampani dosáhla výše 8,5 milionu tun, čímž se Evropa přiblížila předválečné výrobní kapacitě. Přitom světová nadvýroba cukru činila asi 5 % celkové výroby, tedy asi 1,25 milionu tun. Blíže: *Věstník Ústřední jednoty řepářů československých* (dále jen VÚJŘČS), roč. 1930, č. 6, s. 99 a n. Podrobněji rozebráno: LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928-1933*, c. d., s. 159-171. Dohodnuté závazky splnila jen Kuba a ČSR. Cukerní krize se dostala v květnu 1928 jako problém světové ekonomiky i na pořad jednání hospodářského výboru Společnosti národů v Ženevě, avšak výsledek celé akce byl prakticky nulový. Podobně skončil i další pokus o řešení krizové situace, a to na mezinárodní konferenci v Bruselu v červenci 1929.

¹² V následujícím roce (1929) došlo k dalšímu navýšení osevní plochy řepy v Rusku, a to dokonce o 260 tisíc ha.

¹³ V první polovině prosince 1930 byla narychlo svolána nová mezinárodní cukerní konference do Bruselu, aby komplexně řešila nadprodukcí cukru. Podkladem jednání se stala dohoda v Amsterdamu (po jednání amerického průmyslníka a advokáta T. L. Chadbournea a zástupců amerických rafinerií na Kubě s holandskými majiteli rafinerií na Jávě), která zavazovala Kubu k restrikci své výroby o 24 % a Jávu o 28 %. Československá delegace poukázala přitom na skutečnost, že zatímco většina evropských zemí snižovala svou produkci, Německo ji soustavně zvyšovalo. Blíže: *VÚJŘČS*, roč. 1931, č. 1, s. 1-3, 9-13; tamtéž, roč. 1932, č. 3a, s. 72-74; též: *Listy cukrovarnické (dále jen LC)*, *Zpravodaj*, roč. 1930, č. 3, s. 31-38; tamtéž, roč. 1930, č. 8, s. 108; tamtéž, roč. 1930, č. 15, s. 220-222. K uzavření nové mezinárodní dohody došlo 9. 5. 1931 v Bruselu za účasti cukrovarníků z Kuby, Jávy, Německa, ČSR, Maďarska, Polska a Belgie (dodatečně přistoupila Jugoslávie a Peru), a to na dobu 5 let; Francie, Itálie a Japonsko jen částečně upravily své cukerní hospodářství. Dohoda se snažila omezit výrobu i vývoz cukru, likvidovat jeho pře-

se ustavila v Bruselu Mezinárodní cukerní rada (International Sugar Council) se sídlem v Haagu.¹⁴

Bruselská dohoda z května 1931 (tzv. Chadbourneova) měla pro Československo značně tíživý dopad: ČSR ztratila prioritní postavení cukerní a řepařské velmoci; smluvní podmínky se promítly i do ceny cukru na domácím trhu, kdy z původních 88 Kč/q klesla cena na 66 Kč. Dohoda ukládala Československu vedle přiděleného vývozního kontingentu povinnost uskladnit veškeré zásoby cukru z konce kampaně 1930/1931 a po jedné čtvrtině je vyvázet během kampaní 1931/1932–1934/1935; zásoby představovaly 205 961 tun cukru.¹⁵

Ukazovalo se, že bez státní podpory by export byl nemyslitelný a nerentabilní. Československo tak muselo spoléhat na vlastní prostředky k záchraně cukrovarnictví a řepařství. Ještě před podepsáním dohody byly dohodnuty 23. 4. 1931 na výboru Ústředního spolku československého průmyslu cukrovarnického v Praze zásady pro smlouvu cukrovarů o provedení mezinárodní cukerní smlouvy. Většina cukrovarů ji o několik dnů později, tj. 7. 5. 1931, podepsala; svůj podpis nepřipojilo jen 11 cukrovarů, které představovaly 8,7 % výroby cukru z předchozí kampaně.¹⁶

V období kampaní 1931/1932–1934/1935 dosáhla světová cukerní krize svého nejhlubšího propadu.¹⁷ Nejvíce poklesl roční průměr cen, dále bylo dosaženo krizového minima ve výrobě

bytečné zásoby a udržet jednotnou cenu; pět evropských vývozců se zavázalo snížit vývoz o 15 %, Kuba o 23,5 % a Jáva o 18 %. Československu byl v Bruselu původně přiznán pro následující léta průměrný kontingent 590 tisíc tun, ten se snížil (ve prospěch Německa) na 571 050 tun. Dohoda zahrnovala všechny státy vyvážející cukr, což však představovalo jen 43 % celkové světové produkce; hrozilo nebezpečí, že pokud státy, které dosud nevyvážely, zvýší svou výrobu, pak mohou své přebytky vrhnout na mezinárodní trhy. V tomto směru hrozilo největší nebezpečí ze strany Ruska. Podrobněji: *VÚJŘČS*, roč. 1931, č. 2, s. 17–20, 24–28. Též: LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928–1933*, c. d., s. 163–164. Rovněž: VILIKOVSKÝ, V.: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské*. Praha 1936, s. 400–401; ŠTĚPÁN, F.–VYMLÁTILOVÁ, M.: *K politice agrárního kapitálu v cukrovarnickém průmyslu (Výběr dokumentů o transakcích Stoupalova koncernu v letech 1934–1936)*. In: Sborník archivních prací XII (1962), č. 2, s. 7–8. Hlavní příčina nezdaru spočívala v katastrofálním poklesu světové spotřeby cukru. Účinek této dohody (někdy označované podle jejího iniciátora jako tzv. Chadbourneův plán) postupně slábl, až nakonec po vystoupení Jávky k 1. září 1935 dohoda zanikla. Hlavní zásluhou dohody bylo odstranění světových zásob cukru (okolo 9 milionů tun) a omezení světové cukerní výroby z 27 952 085 tun na počátku dohody na 24 767 714 tun v posledním roce trvání plánu. Blíže: *LC, Zpravodaj*, roč. 1937, č. 16, s. 141–142.

¹⁴ Blíže: *VÚJŘČS*, roč. 1933, č. 3a, s. 69–71.

¹⁵ *Jednatelské zprávy Ústředního spolku československého průmyslu cukrovarnického 1935* (dále jen *JZ ÚSČSPC*). Praha 1935, s. 98–99.

¹⁶ Z iniciativy Svazu českých cukrovarnických agencí byly tyto smlouvy v českých zemích prodlouženy do konce roku 1938, na Slovensku platily do roku 1937. Poměr k zemědělským cukrovarům byl definitivně upraven speciálními smlouvami, přičemž se současně připravoval vstup Svazu zemědělských cukrovarů do Svazu agencí. Prováděcím orgánem dohody byl ze strany cukrovarů Československý výbor pro provádění mezinárodní dohody cukerní se zastupci rafinerií a surováren (po 16 delegátech). Výbor stanovil zásady restrikce výroby cukru pro jednotlivé cukrovary. Blíže: *JZ ÚSČSPC 1930*. Praha 1930, s. 25. Též: *JZ ÚSČSPC 1931*. Praha 1931, s. 38–46. Podrobněji: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, c. d., s. 141–142.

¹⁷ *VÚJŘČS*, roč. 1934, č. 3a, s. 74. Míru poklesu dokumentují čísla z tabulky:

Stát	Výroba v l. 1930/1931 (v t)	Výroba v l. 1932/1933 (v t)	Pokles (v t)	Pokles (v %)
Německo	2 528 602	1 100 000	1 428 602	56,5 %
Československo	1 125 690	625 000	500 690	44,5 %
Polsko	791 948	416 000	375 948	47,5 %
Maďarsko	234 171	105 000	129 171	55,2 %
Belgie	283 234	245 000	38 234	13,5 %
Evropa celkem	4 963 645	2 491 000	2 472 645	49,8 %
Kuba	3 122 186	2 000 000	1 122 186	35,9 %
Jáva	2 969 269	1 350 000	1 619 269	54,5 %

i ve spotřebě cukru, avšak na druhé straně stouplu krizové maximum zásob cukru (37 % roční spotřeby). Poklesla rovněž důležitost New Yorku a Londýna coby středisek světového cukerního obchodu. Světový cukerní obchod se prakticky roztrhl a nacházel se ve stavu agónie. Vývozu bylo dosahováno jen za cenu dumpingových cen, kryjících jen část výrobních nákladů, a částečně také s pomocí státních dotací.¹⁸ Ještě v kampaních 1935/1936 a 1936/1937, kdy se začala světová cukerní výroba, spotřeba i ceny cukru postupně oživovat a jeho zásoby zmenšovat, představoval vývoz cukru pro většinu vývozců finanční ztrátu. Nepodařilo se zcela zastavit katastrofální důsledky cukerní krize. Světové ceny cukru v době platnosti dohody značně poklesly: ze 78 Kč/q surového cukru z počátku 30. let na 45 Kč/q v polovině tohoto desetiletí. K mírnému oživení došlo teprve po uzavření pevné mezinárodní cukerní dohody roku 1937.¹⁹

Naše pozornost se nyní soustředí na průběh cukerní krize v českých zemích pod vlivem velké hospodářské krize²⁰; cukerní krize vlastně předznamenala agrární krizi, která začala zhruba o rok dříve než krize v průmyslu. Právě v Československu začala agrární krize jako krize cukerní a řepařská. Od roku 1926 se začaly na mezinárodních trzích hromadit zásoby cukru. Proto je třeba se ještě předtím zmínit o některých aktivitách, které předcházely dění na počátku 30. let. Na zmíněnou mezinárodní tzv. Tarafovou akci z roku 1927 navázala jednání cukrovarníků ČSR, Německa a Polska o stabilizaci vývozu v kampani 1928/1929.

V prosinci 1927 vytvořil kartel a Ústřední jednota řepařů společný orgán s názvem Výbor na ochranu československého řepařství a cukrovarnictví.²¹ Od svého ustavení se výbor snažil organizovat propagandistické akce, které měly přesvědčit veřejnost a hlavně Švehlovu vládu o nezbytnosti podporovat řepařství a cukrovarnictví. Za tímto účelem se například objevila řada článků v agrárním *Venkově*.²²

V květnu 1928 předložili cukrovarníci i řepaři Švehlově vládě společné memorandum, které požadovalo zrušení tzv. obrátové daně a snížení spotřební daně za účelem udržení ztrátového vývozu cukru a ceny řepy.²³ K podpoře těchto požadavků uspořádal Výbor na ochranu řepařství a cukrovarnictví 17. června 1928 velký manifestační sjezd řepařů v Brně.²⁴ Následovalo obtížné jednání s vládou, konkrétně s národně demokratickým ministrem financí Karlem Englišem, který souhlasil pouze s vrácením obchodních daní za vyvezený cukr, avšak odmítal přistoupit na

¹⁸ I vývoz českého cukru nabýval od poloviny 20. let dumpingového charakteru, kdy klesal podíl vývozní ceny surového cukru na výrobních nákladech až pod jejich poloviční výši (v kampani 1930/1931) a dále až na 28,1 % v kampani 1934/1935. Od této kampaně se pokles vývozních cel surového cukru zastavil a začal mírně stoupat. Do kampaně roku 1937/1938 však nedosáhla vývozní cena suroviny ani poloviny výrobních nákladů a vývoz cukru zůstával krajně ztrátový.

¹⁹ Jednání o novou dohodu se účastnilo 24 států (Japonsko zde bylo v roli pozorovatele); ty představovaly 85 % světové výroby cukru. Navýšení počtu účastníků, zejména Velké Británie s dominií, ukázalo naléhavou potřebu dohody o úpravě vývozu cukru. Po dlouhých jednáních a průtazích byla s platností od 1. 9. 1937 uzavřena nová mezinárodní cukerní dohoda; pro Československo byla stanovena kvóta 250 tisíc tun, zatímco předchozí (Chadbourneova) povolovala vyvézt z našich zemí 571 050 tun.

²⁰ Bliže: LACINA, V.: *Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934*. Praha 1984. Těž: KIESLER, B.: *Světová krize cukerní a českoslovenští řepaři*. Praha 1931.

²¹ Úkolem zmíněného Výboru byla garance závazků, jež vyplývaly z mezinárodních jednání. Výbor se skládal z 20 cukrovarníků a 20 řepařů v čele s Heřmanem Cronem (coby předsedou, zastupující Ústřední spolek československého průmyslu cukrovarnického) a Prof. Dr. Vladimírem Brdlíkem (za řepařskou Jednotu ve funkci místopředsedy). In: *JZ ÚSČSPC, 1928*. Praha 1928, s. 48–50.

²² *Venkov*, 31. 1., 7. 2., 9. 2. 1928. I pro období první republiky se používá v práci označení „agrární strana“; Československá strana agrární (jako Česká strana agrární od roku 1899, název přijat po sloučení s moravskými agrárníky v roce 1905) se koncem dubna 1919 přejmenovala na Republikánskou stranu československého venkova, po sloučení se slovenskými agrárníky přijala název Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu.

²³ Spotřební daň představovala tehdy 30 % z maloobchodní ceny cukru a spolu s obrátovou daní pak 34 % z ceny cukru; pro srovnání spotřební daň v ostatních evropských zemích se pohybovala okolo 25 %.

²⁴ *Venkov*, 18. 6. 1928.

požadavek dotace cen cukrovky. Výbor však chtěl své požadavky prosadit za každou cenu: se souhlasem Ústřední jednoty řepařů prosadil na začátku září 1928 zvýšení ceny cukru o 60 Kč na 590 Kč za 1 q cukru. Zvýšení narazilo na odpor zejména mezi městským obyvatelstvem.

Zasáhla vláda a po celý zbytek září probíhala jednání mezi zástupci cukrovarů, řepařů a tzv. politickou osmou. Vleklé spory vedly nakonec k demisi ministra financí Karla Engliše (28. 11. 1928); ještě předtím se podařilo na počátku října dosáhnout dohody mezi vládou a jednotným blokem cukrovarníků a agrárních řepařů (kartelem).²⁵ Do cukrovarnictví stále více pronikal agrární kapitál. K zlepšení situace mělo napomoci tzv. porolničování cukrovarů, vehementně propagované Ústřední jednotou řepařů československých, spočívající v získávání akcionářů pro rolnické cukrovary, což se neobešlo bez podpory agrární strany.²⁶ Agrární strana, jako nejvlivnější složka koaliční vlády, prosadila do vládního prohlášení Udržalovy vlády z 13. 12. 1929 pasáže o nutnosti čelit zemědělské krizi státními zásahy; konkretizaci zásahů předložil o měsíc později ministr zemědělství Bohumír Bradáč.²⁷ Agrární straně se podařilo podnitit stát k zásahům zejména v oblasti celní politiky; první zvýšení celní ochrany bylo prosazeno již v roce 1930, k dalšímu přijetí vládního nařízení došlo 10. 6. 1933 (č. 96 o úpravě celního sazebníku).

Na základě uvedené dohody byl uzavřen s řepařskou jednotou společný hospodářský a finanční plán na ozdravení řepařství a cukrovarnictví pro následující tři kampaně 1928–1931. Pomocí tohoto plánu se mělo dotací ve výši 644,5 milionů Kč zabránit poklesu osevu cukrovky a vývozu rafinády (bílého konzumního cukru), a to i za cenu případných ztrát. Tak se do roku 1930 podařilo u středních a drobných rolníků uměle udržovat ceny cukrovky na hranici výrobních nákladů, poté cena hluboce klesla (pohybovala se okolo 15 Kč/q); ziskovou zůstávala pro sedláky a statkáře (zejména nad 100 ha), kde představovala částku 9–10 Kč.²⁸ Během tohoto tříletého „ozdravovacího“ období dostaly cukrovary od ministerstva financí refundace obchodních daní, a to v kampani 1928/1929 ve výši 42 milionů Kč, v následující kampani (1929/1930) 33 milionů a ve třetí kampani (1930/1931) 28 milionů Kč. Přitom podle dohody s řepaři připadl celý výtěžek ze zvýšené výroby cukru na dotaci ztrátových cen řepy.

S prohlubováním světové cukerní krize se však situace českého cukrovarnictví i nadále zhoršovala. Poklesly vývozní ceny surového cukru (ze 134 Kč na 78 Kč za 1 q) i rafinády (ze 197 Kč na 110 Kč za 1 q). Pokles pokračoval i v dalších letech. Tato skutečnost se odrazila

²⁵ Dohoda spočívala v tom, že se kartel spokojil se zvýšením ceny cukru o 25 Kč (proti původním 60 Kč) za 1q; vláda se také zavázala projednat zákon o refundaci obchodních daní a od 1. 10. 1928 snížila paušál obrátové daně u tuzemského cukru z 25 na 15 Kč. Daňové refundace měly být poskytovány kartelu po dobu tří kampaní do výše 45 milionů Kč. Dne 22. 11. 1928 parlament pak schválil zákon č. 202 Sb. z. a n., jenž povoloval vrácení daně z obrátu a daně přepravní těm vývozcům, jejichž konkurenční schopnost byla na zahraničních trzích ohrožena. V následujících letech byla státní podpora vzhledem k všeobecné krizi poněkud menší. In: *JZ ÚSČSPC 1929*. Praha 1929, s. 19–24. Též: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, c. d., s. 139 a n. Podrobně: LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928–1933*, c. d., s. 164–165.

²⁶ Blíže: DUDEK, F.: *Československý cukerní kartel a hospodářská politika agrární strany v letech 1918–1927*. In: *Československý časopis historický*, 1980, č. 6, s. 509–535. Od roku 1918 pracovalo v českých zemích těchto 18 rolnických cukrovarů: Cerekvice nad Labem, Čejetický, Dašice, Dolní Cetno, Horky nad Jizerou, Hostačov, Chrudim, Klobouky, Nový Bydžov, Ovčáry, Plaňany, Podzámčí, Předměřice nad Labem, Přelouč, Rosice u Chrástí, Rožďalovice, Sadská, Syrovátka. K jejich úbytku došlo až v kampani 1933/1934, kdy zanikl cukrovar v Sadské (sesterský závod cukrovaru v Rožďalovicích). Z rolnických cukrovarů bylo 14 surovařen. In: *VÚJŘČS*, roč. 1930, č. 6, s. 113; *VÚJŘČS*, roč. 1934, č. 3a, s. 79, 88.

²⁷ Blíže: LACINA, V.- SLEZÁK, L.: *Státní hospodářská politika v ekonomickém vývoji první ČSR*. Praha 1994, s. 36 a n. Bradáčovy návrhy se týkaly především zvýšení zemědělských cel a zavedení obilního monopolu.

²⁸ V celé ČSR pocházelo k roku 1930 97 % řepařů z pěstitelské skupiny s držbou zemědělské půdy do 20 ha (s 52 % osevu cukrovky), zbytek tvořili velcí sedláci a statkáři (s rozlohou 20–100 ha), kteří pěstovali cukrovku na 48 % celkové rozlohy. Blíže: LACINA, V.: *Skupiny závodů a hlavní obory zemědělské výroby v české řepařské oblasti v letech 1920–1930*, c. d., s. 154–164. Též: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, c. d., s. 145.

v dalším snižování ceny cukrovky, která se i při vysokých dotacích dostala pod hranici výrobních nákladů pěstitelů cukrovky, zejména těch menších. Pohyblivé ceny cukrovky (za 1q) v letech 1927–1934 dokumentuje následující tabulka:²⁹

Rok	Cena	Rok	Cena
1927	18,50 Kč	1931	11,00 Kč
1928	16,29 Kč	1932	10,75 Kč
1929	16,00 Kč	1933	11,50 Kč
1930	14,70 Kč	1934	12,05 Kč

Cukerní krize zákonitě také vedla ke koncentraci cukrovarnické výroby, což se zejména projevovalo slučováním rafinerií, protože snížená výroba cukru nezajišťovala dostatek surovin k dlouhodobějšímu jejich provozu, přičemž na druhé straně však docházelo k likvidaci cukrovarů a rafinerií. Ve stručném přehledu předkládáme přehled ukončení provozu cukrovarnických provozů v letech 1927–1935:

Kampaně	Sídlo provozu
1927/1928	Moravany, Škrochovice u Opavy
1928/1929	Černožice nad Labem, Hrušovany u Brna, Mohelnice, Pečky I a II, Rosice nad Labem
1929/1930	Břeclav II, Lužec nad Vltavou, Močovice, Uherský Ostroh, Úvaly, Velím, Vysoké Mýto, Zákolany, Žleby
1930/1931	Háj ve Slezsku, Mšené u Budyně, Napajedla, Oslavany, Rosice u Brna, Rosice u Chrasti, Šlapanice
1931/1932	Bohuslavice, Kutná Hora, Libněves, Mratín, Neštětice, Studněves, Teplice-Velvetý, Vysoké Veselí, Zborovice, Zlonice, Židovice
1932/1933	Městec Králův, Modřice, Sadská, Tavíkovice
1933/1934	Libice nad Cidlinou
1934/1935	Kouřim ³⁰

Za dobu trvání Chadbourneovy dohody, tj. od sezóny 1930/1931 do sezóny 1934/1935, zaniklo v českých zemích ze 140 cukrovarů 24 (17 %).³¹

Z celkového kontingentu Čech, Moravy a Slezska, který činil 3,003 milionu q, připadal na Čechy podíl 63,8 % (oproti 57,3 % v kampani 1927/1928), na Moravu a Slezsko 36,2 % (oproti 42,7 % v předcházející kampani). Tento pokles moravkoslezské cukrovarnické výroby způsobil prakticky zánik vývozu do Rakouska, protože zdejší trh pokrývala rostoucí vlastní místní cukrovarnická výroba a zbytek pak dovoz levnějšího cukru ze sousedního Maďarska.³² Vedle toho zvýšily Německo i Rakousko cukerní cla. Srovnání uvnitř českých zemí vede ke konstatování, že situace v Čechách byla přece poněkud lepší než v Moravkoslezské zemi. Ve velké redukci výroby cukru se pokračovalo v kampaních po celé období první poloviny 30. let. Stálý pokles cukerní produkce v letech 1928–1934 (v 1 000 q) přibližuje těchto několik údajů:³³

²⁹ LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928–1933*, c. d., s. 166. Uvedené ceny jsou z řepařské produkce v Čechách, na Moravě byly většinou o 5 % nižší; výrobní náklady se přitom pohybovaly mezi 14–16 Kč.

³⁰ *Neumannův cukrovarnický adresář 1938*. Praha 1938, s. 35–79.

³¹ Pro srovnání: za stejnou dobu v Německu zaniklo také 24 cukrovarů, avšak z celkového počtu 233 (10,3 %), v Polsku z 69 cukrovarů ukončilo provoz 8 (11,5 %), na Kubě ze 139 provozů zastavilo práci 15 (10,8 %) a na Jávě byl pokles nejvyšší – ze 178 cukrovarů 79 zastavilo provoz (44,3 %). In: *VÚJŘČS*, roč. 1934, č. 3a, s. 75.

³² Po roce 1918 zůstaly na území „nového“ Rakouska jen čtyři cukrovary, které pokrývaly domácí spotřebu zhruba 6 %. Postupně však výroba cukru v Rakousku stoupala, což bylo způsobeno modernizací a rozšířením stávajících cukrovarů; za celé období 20. let přibýly zde jen tři nové cukrovary, z nichž dva pocházely z připojeného Burgenlandu (1919). Během 11 let (v kampani 1929/1930) pokrývala domácí cukerní výroba spotřebu obyvatel téměř ze 70 %.

³³ VILIKOVSKÝ, V.: c. d., s. 403.

Kampaně	Čechy	Země Moravskoslezská	Celkem
1927/1928	6. 122,8	4. 408,9	10. 531,7
1928/1929	5. 175,3	3. 507,9	8. 683,2
1929/1930	5. 463,0	3. 363,4	8. 826,4
1930/1931	6. 023,8	3. 893,4	9. 917,2
1931/1932	4. 821,1	2. 803,8	7. 624,9
1932/1933	3. 692,7	1. 977,9	5. 670,6
1933/1934	2. 940,0	1. 814,1	4. 754,1

Od jara 1929 se rovněž začalo uvažovat o omezování osevních ploch řepy; představy o jejich snížení se pohybovaly až do výše 33 %, což mělo v následujících sezónách přinést zvýšení průměrné ceny cukrové řepy ze 13,75 Kč na 16,50 Kč.³⁴ Nakonec byl osev cukrovky v celé ČSR ve srovnání s průměrem tří kampaní (1927/1928–1929/1930) o 29 % nižší; plocha půdy se snížila z 293 940 ha (1927) na 144 866 ha (1933), což představovalo nejhlubší propad. Tato tzv. kontingentace řepných osevů mohla výhledově dostat cenu pro pěstitele až k 23 Kč za 1 q; zůstalo však jen u zbožného přání. Omezení osevu cukrovky na jaře 1931 dostalo „požehnání“ všech řepářských organizací v čele s Ústřední jednotou řepářů; jednota na přelomu 20. a 30. let organizačně podchycovala ve svých zemských odborech okolo 60 % pěstitelů řepy z celkového počtu 198 tisíc těchto drobných a středních rolníků (v roce 1929).³⁵ Podle jednotného klíče přistoupila jednota k restrikci osevních ploch, a to bez ohledu na množství dodávané řepy. Pod jejím dohledem byly při každém cukrovaru zřizovány ze zástupců cukrovarů a řepářů místní komise pro omezení sadby cukrové řepy s centrálou v Praze; na Moravě to byly tzv. agenční komise pro obvod brněnské a olomoucké agencie.³⁶

Situaci v kampani 1929/1930 v českých zemích přibližuje následující přehled:

Území	Počet cukrovarů	Osev řepy v ha	Množství zpracované řepy v q	Vyrobeno cukru v q
Čechy	100	113 895	29 450 835	5 169 097
Morava	46	80 407	18 955 433	3 420 955
Slezsko	4	2 316	462 142	81 817

Celkem	150	196 618	48 868 410	8 671 869
--------	-----	---------	------------	-----------

v českých zemích

Cukerní kartel prosadil od kampaně 1931/1932 zavedení pohyblivých cen cukrové řepy, které by „kopírovaly“ vývoj cen na světových trzích. Vyláčené ceny 10,80 Kč/q (v Čechách)

³⁴ Pěstování cukrové řepy v českých zemích představovalo zhruba 6 % podílu na celkové osevní ploše. Na rozdíl od obilnin a brambor se cukrovka nepěstovala ve všech oblastech, ale jen tam, kde byly příznivé klimatické podmínky, delší vegetační období a úrodná (spíše těžká) půda. V Čechách představovalo řepářskou oblast Polabí, dolní Povltaví a dolní Poohří, na Moravě oblast Hané, Dolnomoravského a Dyjskosvrateckého úvalu; řepářským oblastem patřilo v rámci celé ČSR 22 % zemědělské půdy. Osevní plocha cukrovky v českých zemích dosáhla maxima v roce 1925 – 240 tisíc ha; v dalších letech pak klesala.

³⁵ Nejsilnější zemský odbor řepářů byl na počátku 30. let (1930) v Čechách – 57 tisíc členů v 54 okresních organizacích, které kontrolovaly 70 % produkce cukrovky; moravský odbor sdružoval více než 30 tisíc členů v 35 okresních organizacích, nejslabší členská základna byla na Slovensku (10 tisíc členů).

³⁶ Samotná činnost místních komisí spočívala: 1. ve vyměřování kontingentů cukrovky jednotlivým řepářům, a to podle jednotného restriktivního klíče, přičemž se vycházelo z průměrného množství cukru a řepy vypočteného u jednotlivých cukrovarů a řepářů ze tří uplynulých kampaní (1927/1928–1929/1930); 2. taktó vypočtený průměr se snížil o restriktivní procento, které pro Čechy činilo 21 % a pro ostatní země republiky 20 %. To se týkalo zejména redukce řepných kontingentů, výrobní kapacity cukrovarů byly v Čechách redukovány o 21 %, v ostatních zemích o 17 %. Kontingenty měly platit tři roky, avšak tlak na další redukci vedl v kampani 1932/1933 k nové restrikci osevu. In: *VÚJŘČS*, roč. 1930, č. 8, s. 161–162. Těž: *JZ ÚSČSPC 1931*. Praha 1931, s. 21–22, 27–30, 73–84; *LC, Zpravodaj*, roč. 1931, č. 31, s. 439–440.

se dosáhlo z platby cukrovarů (9,25 Kč), přičemž doplatek (1,55 Kč) byl vytvořen jednak z vyšší ceny tuzemského cukru a také ze státních podpor. Uvedená cena platila pouze pro takové množství řepy, které odpovídalo vyměřenému řepnému kontingentu. Řepa dodaná nad kontingent byla placena denaturovaným cukrem, a to za každý 1 q řepy množstvím 17 kg cukru, přičemž za každý 1 kg musel pěstitel zaplatit cukrovaru 0,50 Kč. Pro drobné a střední rolníky (s výměrou do 20 ha zemědělské půdy) byla tato cena hluboko pod výrobními náklady (ty činily okolo 15 Kč/q), naopak pro velké sedláky a statkáře představovala (byť malý) zisk; jejich výrobní náklady se pohybovaly mezi 9–10 Kč/q.³⁷

Otázka nadkontingentní cukrové řepy (v roce 1931 jí bylo v českých zemích zhruba 1,5 milionu tun) byla někdy řešena i tím způsobem, že byla dopravována do jiných oblastí, kde byla používána jako krmivo pro dobytek (hlavně pro vepře), nebo byla upravena do sušáren na sušení, případně zpracována v cukrovarech na denaturovaný krmný cukr; z řepy se začal také vyrábět líh.³⁸ Denaturovaného cukru se také užívalo ke slazení a k výrobě lihovin. Denaturace cukru i výroba lihu z řepy a cukru představovaly v první polovině 30. let zhruba 4 % průměrné sklizně, takže v žádném případě nemohly výrazněji napomoci vleklé cukerní krizi. Ve Výzkumném ústavu československého průmyslu cukrovarnického v Praze probíhaly i pokusy (byly však neúspěšné) ve využívání cukru coby suroviny k výrobě tzv. cukerní biovity, kompletovaného cukerného krmiva s výtažkem obilních klíčků, podobně jako i pokusy na použití cukru k výrobě umělého kaučuku, výbušnin, pohonných hmot pro motorová vozidla, jedlých tuků a dalších umělých hmot.³⁹

Uvedené kroky ke zmírnění cukerní krize bylo nutné posílit o státní intervenci. V únoru 1931 požadovali cukrovarníci i řepaři po druhé vládě agrárníka Františka Udržala přijetí tří zásahů, které by zprůhlednily a zklidnily současný neutěšený stav.⁴⁰ Volání po zavedení povolovacího řízení při vývozu cukru, které mělo donutit zbývající cukrovary k přistoupení k dohodě ze 7. 5. 1931, bylo vyslyšeno vládní vyhláškou z 5. 5. 1931, č. 123 718/31, jež zaváděla od 1. 7. 1931 požadované povolovací řízení. Zároveň vláda předložila parlamentu osnovu zákona o zákazu zřizování nových cukrovarů (jakési „*numerus clausus*“); zákon č. 105 Sb. z. a n. z 24. 6. 1932 prakticky zamezoval zakládání nových cukrovarů, protože nové závody musely být vzdáleny železnicí od nejbližšího stávajícího cukrovaru nejméně 30 km a nebylo-li spojení s drahou,

³⁷ Podrobněji: *VÚJŘČS*, roč. 1933, č. 3a, s. 67–68.

³⁸ Sušenou řepu vykupovalo ministerstvo národní obrany pro vojenské koně. Výrobu denaturovaného krmného cukru (povoleno ministerstvem financí dne 16. 3. 1929) dokumentují následující čísla: v kampani 1930/1931 bylo v rámci celé republiky takto zpracováno 283 tun, avšak o rok později to bylo již 6 373 tun, v kampani 1934/1935 došlo k dalšímu růstu na 25 190 tun; maxima bylo dosaženo v kampani 1936/1937 – 34 757 tun. In: *JZ ÚSČSPC 1938*. Praha 1938, s. 62–63. Též: *Způsob výroby cukru ze sušené řepy*. In: *LC*, roč. 1931, č. 41, s. 572. V sousedním Německu se z přebytečné cukrové řepy (místo nedostatečného množství brambor) začal pálit líh. I u nás povolila vláda zákonem č. 86 Sb. z. a n. ze dne 7. 6. 1932 pálit z cukrovky a ze surového cukru líh. Blíže: DUDEK, F.: *Monopolizace cukrovarnictví v českých zemích do roku 1938*, c. d., s. 148. Též: ČERNÝ, B.: *Vývoj lihovarnictví v českých zemích*. In: *Československý časopis historický*, 1957, č. 6, s. 712–714.

³⁹ *JZ ÚSČSPC 1931*. Praha 1931, s. 55; *JZ ÚSČSPC 1933*. Praha 1933, s. 51. Detailně rozvedeno: LACINA, V.: *K řepařské a obilní krizi v letech 1928–1933*, c. d., s. 168. Též: *Používání cukru k pohonu motorů*. In: *LC*, roč. 1931, č. 11, s. 147–149.

⁴⁰ Hned v prvních dnech po vzniku druhé Udržalovy vlády (do úřadu nastoupila 7. 12. 1929) došlo k vyhlášení tzv. programu řešení zemědělské krize; program požadoval ustálení cen zemědělských produktů na odpovídající výrobní ceně, aby byla zabezpečena „rentabilita“ domácího zemědělství. K tomu byla vytyčena celá řada obchodních, výrobních i politických požadavků. Za jejich prosazení iniciovala agrární strana široce pojatou kampaň; na celém území Čech i Moravy došlo k řadě schůzí a demonstrací. In: *Venkov*, 11. 12., 17. 12., 19. 12., 25. 12. 1929, 6. 1. 1930. Srv. ZADINA, J.: *Řešení zemědělské krize v Československu*. Praha 1929. Podrobněji přiblíženo: ČADA, V.: *Politika republikánské strany na počátku velké hospodářské krize*. In: *Československý časopis historický*, 1974, č. 3, s. 329–360. Hlavní pozornost byla věnována zavedení obilního monopolu.

pak nejméně 15 km. Zákon současně omezoval znovuobnovení těch cukrovarů, které byly v posledních třech letech mimo provoz; výrobu mohly zahájit jen tehdy, když v okruhu 12 km se nenacházel žádný cukrovar. Současně se hledaly cesty k racionalizaci výroby a ke snižování výrobních nákladů.⁴¹ Konečně cukrovarníci a řepaři požadovali zrušení dlouhodobých smluv o dodávkách řepy, aby i smluvní dodavatelé mohli být podřízeni restrikcí.

To nebyly jediné zásahy státu do cukerní krize. Výbor pro provádění bruselské dohody (1931) stanovil pro jednotlivé cukrovary vedle výrobních a řepných kontingentů také vývozní kontingenty včetně množství cukru, které musely skladovat. Hromadná vývozní povolení poskytovalo ministerstvo průmyslu, obchodu a živností na základě vývozních osvědčení. V roce 1931/1932 se vyvezlo ještě 51 % cukerní výroby, ale už v následujícím roce 1932/1933 poklesl export jen na 42 % výroby a cukr spotřebovaný na domácím trhu dosáhl úrovně 58 %. Od kampaně 1933/1934 export mírně stoupl na 45 % domácí výroby a na této úrovni se udržoval i v dalších letech. Radikální omezení vývozu ohrožovalo rozvinutou cukrovarnickou výrobu a vyspělé české i moravské řepářství.

Ke zmírnění cukerní krize mělo přispět i zvýšení dosud poměrně nízké domácí spotřeby cukru jako potravin; roční spotřeba představovala v druhé polovině 20. let v českých zemích okolo 25 kg na osobu, což činilo zhruba 266 tisíc tun cukru.⁴² Zvýšení spotřeby cukru bránila vysoká spotřební daň na cukr, která přinášela do státní pokladny 650 milionů Kč, avšak spolu s obratovou daní představovala 209 Kč na 1 q cukru; pro srovnání v Německu a v Rakousku byla spotřební daň pouhých 84 Kč na 1 q. K zlepšení situace měl také přispět přiděl nedenanaturovaného cukru na konzervování ovoce; distribuci měly provádět samotné cukrovary za cenu pohybující se okolo 3,50 Kč za 1 kg. Vláda také nařídila povinné používání cukru při výrobě cukrovínek a nařídila omezení výroby cukerinu.⁴³ Cukerinu se užívalo ke slazení v domácnostech a rovněž v potravinářské výrobě; vedle „zdaněného“ cukerinu se rozšířil pašovaný z Německa a později levnější z Rakouska.⁴⁴ Během velké hospodářské krize poklesla průměrná spotřeba cukru na 1 obyvatele v ČSR zhruba o 8 %, tedy až na 24,2 kg (v letech 1934/1935), přičemž v Čechách to bylo 30 kg, na Moravě a ve Slezsku 26,10 kg, na Slovensku 12,80 kg a na Podkarpatské Rusi dokonce jen 5,1 kg; od podzimu 1935 nastal postupný nárůst.⁴⁵

⁴¹ Zákon č. 105 Sb. z. a n. platil nejdříve do 31. 8. 1934, pak byl na základě tzv. zmocňovacího zákona z 9. 6. 1933 vládou několikrát prolongován, a to nařízením ze dne 13. 7. 1934, č. 185 Sb. z. a n. do konce roku 1935, vládním nařízením z 19. 12. 1935, č. 235 Sb. z. a n. do konce roku 1937 vládním nařízením z 21. 12. 1937, č. 257 Sb. z. s n. do konce roku 1940. K posílení cukerného kartelu napomohl zákon ze dne 12. 7. 1933, č. 141 Sb. z. a n., který právně uznával kartelové úmluvy a rušil do té doby platný § 4 zákona o koaličním právu ze dne 7. 4. 1870, č. 43 ř. z. Mezi léty 1927–1935 bylo zrušeno 41 cukrovarnických závodů; současně docházelo ke snížení počtu pracovníků, ke zkracování pracovní doby a také ke snižování platů zaměstnanců (vč. rušení mimořádné 4% prémie a tzv. kampaňové remunerace).

⁴² Podle sčítání obyvatelstva k 1. 12. 1930 žilo v českých zemích celkem 10 674 386 obyvatel, z nichž na území Čech to bylo 7 109 376, na Moravě a ve Slezsku 3 565 010 obyvatel. Vyšší spotřeba cukru byla v Čechách (26,4 kg), na Moravě a ve Slezsku to bylo 23 kg. Mezinárodní srovnání ukazuje, že v těch evropských zemích, kde byly ceny cukru nejnižší (jako v Dánsku, Velké Británii, Švýcarsku a Švédsku), dosahovala spotřeba cukru více než dvojnásobku v ČSR.

⁴³ Cukerin (též sacharin), první umělé sladidlo (1885), byl přibližně 400 až 500krát sladší než cukr; v Československu byla v provozu monopolní továrna v Novém Bohumíně, kde se například vyrobilo v roce 1931 147 273 kg tohoto sladidla. Blíže: VILIKOVSKÝ, V.: c. d., s. 412–413.

⁴⁴ Pašovaný cukerin byl nejrozšířenějším sladidlem na jižní Moravě a na jižním Slovensku; 1 kg cukerinu stál 200 Kč. Od roku 1934 zvýšilo Rakousko daň na cukerin a zakázalo jeho volný prodej. Vývoz, ať legální nebo podlouný, se povoloval jen do výše 5 kg na osobu. In: *VÚJŘČS*, roč. 1936, č. 3, s. 39.

⁴⁵ Předtím nejvyšší spotřeba byla v roce 1932 v Čechách – 29,1 kg, na Moravě a ve Slezsku to bylo 22,9 kg. In: *JZ ÚSČSPC 1933*. Praha 1933, s. 96. Též: *VÚJŘČS*, roč. 1936, č. 3a, s. 75.

V důsledku organizované restriktce poklesl v celé republice v kampani 1931/1932 osev cukrovky o 29 %, výroba i vývoz cukru o 27 %.⁴⁶ V politice redukce řepařství a cukrovarnictví se pokračovalo i v dalších letech, což hned potvrdily výsledky příští kampaně 1932/1933. Prosažené omezení překročilo dokonce přijaté závazky z mezinárodní cukerní dohody, když výrobní kontingenty jednotlivých cukrovarů a řepařů měly být rovnoměrně sníženy o 20 %.⁴⁷ Setupný trend byl v následující kampani ovlivněn katastrofální neúrodou cukrovky v roce 1933, kdy výroba klesla o 54 % a vývoz o 76 %; v Čechách neúroda pokračovala i v roce 1935. Agrárníci prosadili v roce 1933 setrvání na osevech podle druhé restriktce a také ponechání pevné ceny cukrovky, která nepřevyšovala 12 Kč/q.

Léta 1932–1934 nejlépe přiblíží následující údaje:⁴⁸

	Kampaně 1932/1933			Kampaně 1933/1934		
	Osev (ha)	Zpracováno řepy (q)	Vyrobeno cukru (kg)	Osev (ha)	Zpracováno řepy (q)	Vyrobeno cukru (kg)
Čechy	72 432	21 062 429	3 692 708	71 750 (-682)	15 439 764 (-5 622 665)	2 899 487 (-793 221)
Morava a Slezsko	50 617	10 894 640	1 977 971	51 683 (+1 066)	10 115 147 (-779 493)	1 807 784 (-170 187)

Poté se řepařství a cukrovarnictví pozvolna vzpamatovávalo; pro světovou cukerní výrobu nastaly náznaky k zlepšení od kampaně 1934/1935, přičemž se však až do sezóny 1936/1937 zůstávalo u restringovaných kontingentů. Na jedné straně se zlepšení zdůvodňovalo poklesem výroby cukru a na druhé straně vzrůstem spotřeby cukru. Toto krátkodobé oživení bylo vystřídáno již v kampani 1935/1936 opětovným vzrůstem výroby cukru.⁴⁹ Ukazovalo se, že vývoj dal za pravdu těm, kteří bojovali za udržení českého cukrovarnictví a řepařství v co největší míře. Opačné návrhy a hlasy vyzývající k okleštění nebo dokonce k postupnému rušení českého cukerního vývozu nebyly (naštěstí) vyslyšeny. Vzestup byl podmíněn nejen vyššími vývozními kvótami, ale i větší domácí spotřebou cukru.

Zvýšené výrobní náklady při pěstování cukrovky, přinášející ztrátovost zemědělským závodům, vedly drobné a střední rolníky k výraznému omezování jejího osevu a k nahrazování jinými plodinami, zejména obilninami, bramborami a čekankou.⁵⁰ Projevy a důsledky obilní krize měly poněkud jiný průběh, než tomu bylo u řepařské a cukerní krize; rozdílů vyplývaly zejména ze skutečnosti, že cukr byl výrazně exportním produktem, kdežto obilí se dováželo, i když u jednotlivých druhů obilnin byla situace dosti rozdílná. Zavedení obilního monopolu (vládním nařízením č. 137 ze dne 13. 7. 1934) napomohlo vrátit zemědělství rentabilitu, čímž se zlepšila jeho kupní síla.⁵¹

⁴⁶ V jednotlivých zemích ČSR vypadala čísla následovně: v Čechách byl osev snížen o 25 %, výroba o 14 % a vývoz jen o 10 %, na Moravě a ve Slezsku poklesl osev o 24 %, výroba o 25 % a vývoz o 25 %. Nejvíce utrpělo slovenské cukrovarnictví: osev byl zde snížen o 47 %, výroba poklesla o plných 71 % a vývoz o 86 %.

⁴⁷ V celé ČSR poklesl osev cukrovky v této sezóně oproti roků 1927–1930 o 46 %, výroba cukru o 43 % a vývoz o 60 %. Restriktce opět nejvíce postihla Slovensko (osev snížen o 72 %, výroba o 63 % a vývoz o 94 %), méně pak zasáhla Moravu a Slezsko (u osevu to činilo 39 %, u výroby 47 % a vývoz byl snížen o 66 %) a nejméně se projevilo v Čechách – osev byl snížen o 39 %, výroba poklesla o 34 % a vývoz o 45 %.

⁴⁸ *VÚJŘČS*, roč. 1934, č. 3a, s. 72.

⁴⁹ V uváděné sezóně se v Evropě cukerní výroba zvýšila o 507 tisíc tun (5,95 %), a to přesto, že významné produkční země jako Německo a Československo vykazovaly nižší výrobu. U nás to byl důsledek neúrody, zejména v Čechách. V sezóně 1935/1936 byly v českých zemích v provozu 104 cukrovarů. Podrobněji: *VÚJŘČS*, roč. 1937, č. 3a, s. 74–79.

⁵⁰ Obilniny představovaly nejdůležitější plodinu, protože v rámci celé republiky se v roce 1930 pěstovaly na 60,2 % osevních plochách. S výjimkou řepařských oblastí představovalo obilnářství páté rostlinné výroby v českých zemích.

České (československé) cukrovarnictví ztratilo krizí v první polovině 30. let 20. století původní významné až klíčové postavení cukerní velmoci v rámci světového trhu s cukrem. Současně řepářství přestalo být „páteří zemědělské ekonomiky produkčně nejvyspělejších oblastí“.⁵²

(Zpracováno v rámci řešení grantového úkolu GA ČR č. 409/09/1043)

Summary

Comments on the Course of the Sugar Crisis in the Czech Lands in the 30s of the 20th Century

From the thirtieth years of the 19th century food industry led by sugar industry gradually occupied an important place in the industrial structure of the Czech lands. The sugar industry was becoming an economic base for the incoming Czech small business class, which tried to establish its place against much stronger German industrial and banking competition. In the Czech lands a dense network of sugar mills developed and after 1918 more than 80% of all sugar beet plants from former Austro-Hungary could be found there. After an initial slow return to the pre-war level, up to the mid-twenties of the 20th century the booming development of the Czech sugar industry was restored in the new Czechoslovak Republic. The study also describes the post-war situation in the export of beet sugar within the global market in which the Czechoslovak Republic occupied a leading position. With the advent of the global economic crisis, the declining consumption of sugar called for export restrictions and interventions in the export policy of major producers. This affected the Czech (Czechoslovak) export of sugar as well. The course of the sugar crisis in the Czech lands is approximated from the point of view of different approaches to dealing with this situation. Restrictive measures to alleviate the crisis situation were reflected both in the sugar industry and in the sphere of sugar beet growers. The sugar crisis caused the sugar industry in the Czech lands to lose its original significant position.

⁵¹ Blíže: ČERNÝ, B.: *K otázce zřízení obilního monopolu*. In: Československý časopis historický, 1955, č. 3, s. 399–426; týž: *Některé hospodářsko-politické důsledky obilního monopolu*. In: Československý časopis historický, 1959, č. 6, s. 698–719. Nový pohled na obilní monopol, viz: LACINA, V.–SLEZÁK, L.: c. d.

⁵² LACINA, V.: *K řepářské a obilní krizi v letech 1928–1933*, c. d., s. 170–185.